

## MEMENTÓ

### A keletkező szó

Hatalmas érdeklődés fogadta **Bollobás Enikő** irodalomtörténész, amerikanista székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében. Irodalmárok, műfordítók, nyelvészek és a tágabb szakmai holdudvarból egyaránt sokan vettek részt az előadáson. Ráadásul „történelmi” pillanat volt ez az Akadémia életében, mint később megtudhattuk: anglista tagja volt már korábban az MTA-nak Kéry László személyében, de amerikanistát most avattak először.

Bollobás Enikőt 2019 májusában választotta a tudós testület levelező tagjává, és a szabályok értelmében az új tagnak székfoglaló előadást kell tartania az oklevele átvételekor. Bollobást és eddigi pályáját **Kulcsár Szabó Ernő** méltatta. Az irodalomtudós röviden áttekintette a filológiai tudományok utóbbi évtizedekben kitapintható irányváltásait, és ezen belül helyezte el Bollobás Enikő munkásságát is, akit a nemzetközi szintér legkiemelkedőbb tudósai közé sorolt. Bollobás négy évtizede egyenletesen magas színvonalon teljesít – hangsúlyozta Kulcsár Szabó, kiemelve azokat a területeket, amelyeken különösen jelentős eredményeket ért el: a poetológiai jelenségeket gazdagító tanulmányokét, az amerikai költészet történetét, illetve az irodalmi mű materiális nyelvi működésének összefüggéseit, de megkerülhetetlenek lírapoétikai értelmezései is.

Irodalomelméleti munkái nem törekednek teória és történetiség szembeállítására. A modern filológia és az amerikanisztika óriási, szintetizáló műve *Az amerikai irodalom története*, mely 2005-ben jelent meg – sem előtte, sem utána nem született ehhez mérhető összefoglalás. Bollobás jelentékenyen hozzájárult a magyar irodalomtudomány elméleti irányú megközelítéséhez is. A beszédaktus-elméletek, a szubjektumelméletek, a nem ideo-

lógától vezérelt gender szempontú elméletek terén is maradókat alkotott. Munkásságának alapvonása, hogy a szöveg értelmét nem valamely attól független létezőként fogja fel. Bollobásnál a műalkotás értelmezése nem merül ki a szöveg keltette gyönyörűség kimutatásában; az ókori görög filozófia terminusaihoz viszonyulva az irodalom nála nem *techné*, hanem *poiesis*.

Bollobás Enikő előadásával gazdagon alátámasztotta a laudációban elhangzott kiváló értékelést. Székfoglalója, „A katakrézis mint trópus és gesztus a költészetben” egy izgalmas, ám annál kevésbé kutatott poétikai forma használatát járta körül. A katakrézis a metaforához hasonló szemantikai alakzat; a modern retorikák szerint ha nincs megfelelő szó egy fogalomra, helyette más (idegen szót vagy a saját nyelvben eredetileg más jelentésűt) használunk. Szemben azonban a metaforával vagy metonímiával a katakrézis meglepően kevés tudományos figyelmet kapott – vezette fel előadását Bollobás Enikő. Leginkább retorikakönyvekben találkozhatunk vele, illetve Derrida, Foucault, Paul de Man foglalkoztak vele behatóbban. A katakrézis a jelentésbűvölés alakzata, de vajon nem több-e pusztán trópusnál? – vetette fel a kérdést az előadó. Példaként Bollobás Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című regényének egy részletét hozta fel, melyben az író az Andrássy út 60.-ban használatos egyedi „szótárt” mutatja be. Az ÁVH szókincsében ugyanis minden valami mást jelentett: a *kapcsolat* a kémkedést, a *realizálás* a vallomás kicsikarását a kész ítélethez. E gyakorlat szatirikusabb ábrázolása figyelhető meg Bacsó Péter filmjében, *A tanúban* – az emlékezetes jelenetet, amikor Virág elvtárs véletlenül az ítéletet tolja Pelikán József orra alá a vallomása helyett, meg is nézhettük a kivetítőn.

Kertész Imre *A száműzött nyelv* című esszéjében fejti ki a nyelvromlás esetét, amikor is a dolgok nevének nevezése helyett stilizáljuk a szörnyűséget: ennek tipikus példája a *holokauszt* szó. A tudományos nyelvnek is sajátjai a katakretikus jelenségek, így például a *gender* szó mint nyelvtani nem társadalmi nemmé, majd a biológiától függetlennek tekintett konstrukcióvá válto-

zott, illetve a *flow* Csíkszentmihályi Mihály nyomán az 'áramlás' mellett felvette a 'tökéletes élmény' jelentésréteget is.

A katakrézis tipikusan kölcsönvesz és új jelentésben használ egy szót, és a második jelentés valamilyen fogalmi újítás. Az irodalomban ilyen például Emily Dickinsonnál a *circumference* (a véges és a végtelen határa) vagy a *ferde fény* (Károlyi Amy fordítása); Arany Jánosnál „a vérző sebajakat” (*Ráchel siralma*), vagy „a fájdalom vigasztal” (*A hamis tanú*); Vörösmartynál a „gond sújtotta nyommal” (*Szép Ilonka*).

Az alakzat főbb jellemzői közé tartozik a fogalmi és nyelvi hiányok pótlása – Dumarsais, Fontanier, Ricoeur definíciói meg-egyeznek abban, hogy a katakrézis esetében korábban sem a szó, sem a fogalom nem létezett. Szintén a jelenség lényegéhez tartozik, hogy használata során sérül a nyelv arisztotelészi lényege: ha egyet gondolunk, akkor egy dolognak nevet is adunk. Marjorie Perloff prómszavaknak nevezte azokat a kifejezéseket, amelyek „csak önmagukkal oszthatók”. Az egyértelműség thélusza a privát nyelv eseteiben is sérül – ennek híres példája lehetne Erdős Pál matematikus, aki sajátosan egyéni nyelvet beszélt (pl. az *úr* a feleség, a *rabszolga* a férj, *epszilon* a gyerek és így tovább.) Ahogy Humpty Dumpty (Dingidungi) fogalmaz az *Alice...*-ban: „Ha én használok egy szót, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet!”

A katakrézis a nyelvbe zártság alakzata is, ilyenkor a világról szerzett ismereteinket a nyelvből bővítjük. Referencia nélküli metafora, vagyis az invenció pusztán a nyelvből merít, a szavak önmagukat látják el új jelentéssel. (Jól illusztrálja ezt Emily Dickinson rózsao-laj-prés képe, ahogyan a rózsaszirmokból ki-préseljük az olajat.) Keletkezhet szemantikai áthallás, ennek speciális esete a vendégszöveg (felidézés, rájátszás, allúzió). Ilyen például Szócs Géza „Kádban, bálnák közt halni meg” vagy „Lótuszt szeretnék vacsorára / Paradisumut házoá” sorai. Létrejöh-et etimológiai áthallás is, pl.: „Vágytam, Juliskám, lakni hozzád (Arany János); vagy „melyben szeme almái értek” (Rilke, Tóth Árpád fordítása). Sok példát találhatunk fonetikai áthallásra is:

„szökevény szövevény” (Szabó Lőrinc); „Ég egy lámpa Saint Simonnál. / És egy zsoldár. Szenczi Molnár” (Szócs Géza); Tejfel Jancsi / Teufel Jancsi (Szócs Géza). A katakrézis ötödik jellemzőjeként narratív trópus is lehet (Scheiber Sándor értelmezésében: A fán termő madarak meséje, A visszhangzó fák meséje).

Szintaktikai alakzatok szerint a katakrézis lehet jelzős szerkezet, névszói csoport, egész mondat („Halandók! Szép vagyok, mint véső véste álom – Baudelaire), meghatározás („a világ egy kopott szekér” – Arany; az orvosok gyilkosok – Kosztolányi), egész vers (*Keletkező szó* című tanulmányában erről beszél József Attila).

Előadása utolsó részében Bollobás Enikő áttekintette a művészek újító gesztusainak katakretikus jellegét. Az újítás során egy fogalom ismert jelentése mellé befurakszik valami új. Az újító művész felülír számos általánosan elfogadott tételt. A festészetben ilyen például Duchamp vagy Rauschenberg nem egy alkotása, a zenében pedig John Cage 4’33” („Csönd”) című darabja.

Ide sorolhatjuk az amerikai imagizmust, amely radikálisan átértelmezte a költészet normáit (pl. William Carlos Williams *Vörös talicska* című verse – Szócs Géza fordítása, vagy Ezra Pound *Egy metróállomáson* – Károlyi Amy fordítása.) A költői beszédforma katakretizálására számos példát találhatunk Szabó Lőrincnél (ezt Kulcsár Szabó Ernő, Kabdebó Lóránt és Horváth Kornélia dolgozta fel írásaiban), illetve Kosztolányinál. De ilyen, amikor Kodolányi Gyula Robert Creeley versének pusztán hangzását fordítja le magyarra, vagy ugyanezt a hangfordítást viszi véghez Szócs Géza Charles Bernstein egyik versével – ezek kellőképp mulatságos hatást is keltenek. Bék Timur az értelmi haladás tételét írja felül, amikor megalkotja a „hullám hegy gerincvelő” verssort; ehhez hasonló Várady Szabolcs „te csellengő, incselgő lelkecske” sora. Zárásképp Bollobás Enikő részletesebben kitért Augusto de Campos *Cidadecitycité* című művére – videóváltozatát is megtekinthettük –, melyben a költő bizonyos

szótövekhez rendel különféle nyelvekből származó suffixumokat (*-cidade, -city, -cité*), amelyek három különböző nyelven azonos jelentésű szavakat alkotnak, és végül lexikai tartalmat nyernek: átváltoznak magává a várossá.

A székfoglaló végén Bollobás Enikő átvehette a levelező tagnak járó oklevelet, majd a hallgatóság tagjai – hosszú sort alkotva – gratuláltak az akadémikusnak.

Szöveg és fotó:  
Laik Eszter

